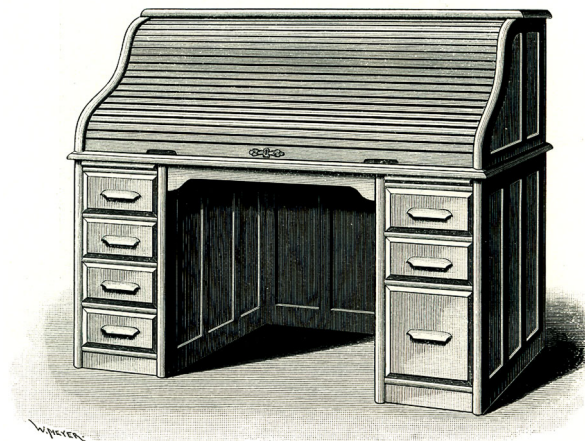

Skrifbord med rulljalusi.
(ROLL TOP).

FRÅN KOPPAR TILL TRÄ
Kris och omstrukturering 1870-1900
Svante Kolsgård

Från koppar till trä

Kris och omstrukturering 1870-1900

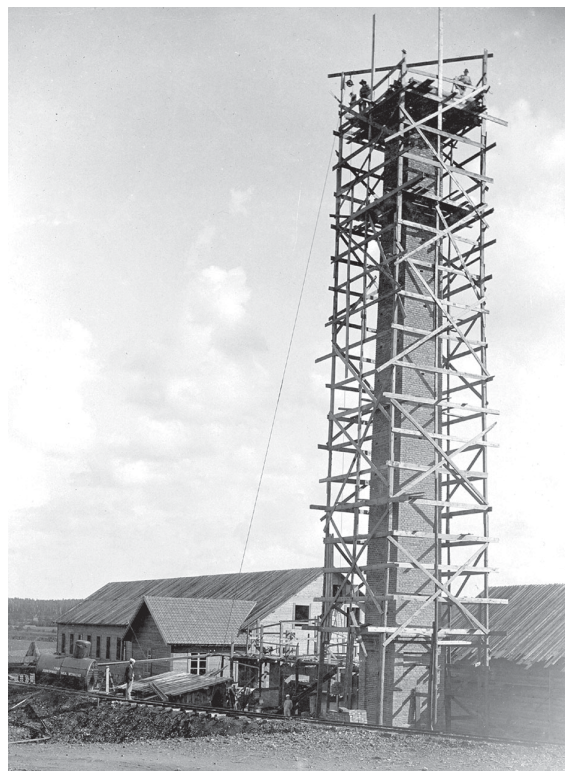
Svante Kolsgård

1870-talet brukar ofta beskrivas som det första verkliga genombrottet i den moderna svenska industrialiseringsprocessen. Decenniets första år kännetecknas av optimism och mängder med nya företag såg dagens ljus. Med nya produktionsmetoder som till exempel Bessemerprocessen inleddes en enorm expansion inom järn- och ståltillverkningen. Järnbrukens produktionsutrustning och kapacitet blev snabbt föråldrad. En del bruk överlevde genom en moderniseringsprocess och många ändrade skepnad från järnbruk till stålindustri. Andra förändrade produktionsinriktningen helt. I exempelvis Småland övergick många järnbruk till att tillverka glas. "Glasriket" uppstod. Det stora flertalet av järn- och kopparbruken drabbades dock av "bruksdöd". Utvecklingen påskyndades av järnvägsnätets utbyggnad, vilket innebar att inte minst det skrymmande träkolet nu kunde transporteras långa sträckor, varför en koncentration av bruksdriften blev möjlig. Av nära 400 produktionssenheter år 1870 kvarstod endast 140 vid tiden för första världskrigets utbrott, men dessa uppvisade å andra sidan en i genomsnitt tio gånger större produktionskapacitet. Även för Åtvidabergs kopparbruk och därmed hela brukssystemet blev utvecklingen under 1800-talets sista decennier mycket krisartad, men till följd av en radikal omstrukturering av näringslivet åren kring 1900, drabbades inte Åtvidaberg av bruksdöd.

Åtvidaberg och hotet om bruksdöd

De goda tiderna för Åtvidabergs kopparverk kulminerade 1869 med en årsproduktion om drygt 1000 ton koppar. Under de följande åren minskade emellertid produktionstalen drastiskt. Malmutvinningen halverades mellan 1869 och 1873 – en utveckling som även speglades i antalet anställda. Och denna negativa tendens fortsatte.

En stor mängd gruv- och bruksarbetare fick lämna sina arbeten. Kopparverkets problem speglas tydligt i utflyttningslängden för Åtvids och Värna socknar. Många emigrerade till USA, särskilt 1873 framstår som det stora krisåret. Var tionde invånare lämnade Åtvids socken. Inte mindre än 200 av dessa sökte en ny framtid i USA. Även utflyttningslängden för Värna socken med gruvsamhället Bersbo redovisar en omfattande amerikaemigration detta år om 150 personer. Dessa emigrations-toppar är uppseendeväckande stora sett i ett östgötskt perspektiv, men även i jämförelse med övrig emigration från Sverige vid denna tid.

Omstrukturering av näringslivet. Åtvidabergs hjulfabrik byggs 1897. Foto Johan E. Thorin.

Den positiva befolkningstillväxten kring seklets mitt vändes nu i en negativ långvarig trend vars botten nåddes först på 1890-talet, då Åtvids socken uppvisade en medelfolkmängd om endast 3 274 invånare. 1860-talets höga siffror för invånareantalet i Åtvids socken återkom först på 1910-talet.

Hotet om bruksdöd var minst sagt påtagligt.

Orsakerna finns att sökas i problem för gruvhanteringen där malmen befanns vara av allt ”klenare beskaffenhet” samt rasolyckor, vilka drabbade uppföringen av malm- och framför allt vatten. Brytningen i gruvorna i Närstads gruvfält upphörde helt 1872 i och med att den 407 meter djupa Mormorsgruvan lades öde. De interna problemen spädades på med allt hårdare konkurrens på den europeiska kopparmarknanden. Efter inbördeskrigets slut i USA utvecklades den amerikanska industrin mycket snabbt med bland annat en kraftigt växande kopparexport till Europa som följd.

Mormorsgruvan några år innan nedläggningen. Foto Augusta Zetterling.

Kopparverkets kris drabbade inte bara bruksorten och gruvfälten i Bersbo och Närstad, utan hela bruksomlandet, inte minst då behovet av träkol minskade drastiskt. Medan Östergötland och rikets som helhet noterade expansion inom näringslivet och befolkningstillväxt under 1870-talets fem första år rapporterade kronofogden i Åtvidabergsområdet om kris och minskat antal invånare. Den negativa utvecklingen för Åtvidabergs kopparverk fortsatte in på 1880-talet. Årsproduktionen av koppar sjönk under 100 ton. Exporten närmast upphörde och Åtvidabergskopparen såldes mest inom landet, framför allt till Skultuna mässingsbruk.

Slutet på kopparepoken

Bruksledningen hade under det krisartade 1870-talet haft svårt att bemöta problemen. Först under 1880-talet fick kopparverket en mera kraftfull och framåtsyftande ledning personifierad av den dynamiske och välutbildade Theodor Adelswärd, som 1883 tillträdde som kopparverkets disponent. Utvecklingen förbättrades också något omkring 1890. Åtvidabergskopparens kvalitet ansågs fortfarande hålla en hög klass och vid världsutställningen i Paris 1889 erhöll kopparverket första pris.

Intensiva försök genomfördes för att rädda bergshanteringen. Genom att införa den så kallade ”våta metoden” kunde malm med klen kopparhalt utnyttjas samtidigt som behovet av träkol i kopparframställningsprocessen minskades drastiskt. Även försök att framställa silver och guld genomfördes. Resultatet blev dock magert. Ett rödfärgsverk anlades 1889 och hade temporära framgångar under 1890-talets första hälft med ”Åtvidabergs rödfärg”.

Genom att ta upp ett nytt schakt i Bersbo vid sekelskiftet trodde man sig kunna finna mer brytvärd malm på stora djup. Stora förhoppningar ställdes till den nya kraftkällan elektriciteten. Som tidigare påpekats var just bruksmiljön ofta en bra grogrund för introduktion av ny teknik. Fascinationen för elektriciteten och dess möjligheter var också synnerligen stor i Åtvidaberg. Med hjälp av elektriska hissar, elektriska pumpar, elektriskt ljus

Den sista stora satsningen vid Bersbo gruvfält. Anläggandet av Adelswärdska schaktet vid sekelskiftet 1900. Foto Johan E. Thorin.

och elektricitet i samband med sprängning skulle malmutvinningen i Bersbo åter bli lönsam. 1901 kunde den väl dimensionerade kraftstationen i Forsaström invigas, vars elektricitet i hög grad var ämnad för det nyupptagna Adelswärdsska schaktet i Bersbo. Bergshanteringen gick emellertid inte att rädda på sikt. Redan på hösten följande år upphörde utvinningen av koppar i industriell skala vid Åtvidabergs kopparverk. Smärre - föga framgångsrika - försök att fortsätta verksamheten genomfördes ytterligare några år, men inte minst den stora brand som härjade kopparverket och andra byggnader 1903 innebar slutet på en industriepok. Från 1760-talet fram till sekelskiftet 1900 hade Åtvidabergs kopparverk utvecklats till den näst största kopparproducenten i landet och svarat för en fjärdedel av landets kopparframställning.

Från koppar till trä: begynnande omstrukturering

Liksom många andra bruksorter undgick

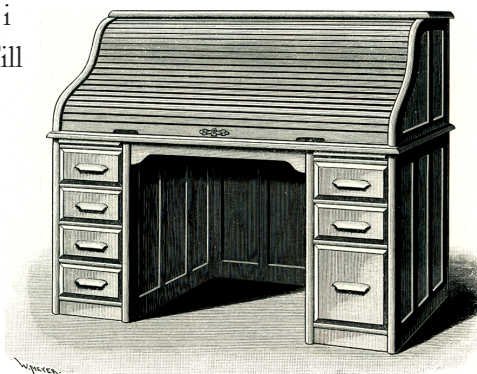
Åtvidaberg bruksdöden genom att en ny industriell inriktning ersatte den gamla. Rötterna kan spåras till brukets många småindustriella serviceföretag. Främst träindustri kom att ersätta kopparframställningen. En stabil grund fanns givetvis genom baroniets synnerligen omfattande skogsbruk, vilket inte enkom var inriktat mot att försörja kopparbrytningen med ved, virke och träkol. Bruket sålde även sågat virke. Under

1890-talet utvecklades en snickeritillverkning med amerikanskinspirerade kontorsmöbler som huvudprodukt. Bruksledningen såg här en möjlighet att kompensera den sinande produktionen av koppar. Efter en tillfällig nedgång som en följd av den svåra branden år 1903 kunde utvecklingen åter växa, nu i nya och för sin tid mycket moderna lokaler. Råvaran kom dock ganska snart att endast i mindre grad hämtas från skogarna runt samhället. Redan vid sekelskiftet var importen av ekvirke omfattande.

Åtvidabergs kontorsmöbler såldes nu i inte bara Sverige, utan i flera europeiska länder, inte minst på den ryska marknaden. Till den expanderande träindustrin under 1890-talet kom även en hjulfabrik att räknas. Vagnshjulen tillverkades också här efter amerikanska förebilder och såldes både inom landet och på export, främst till England. Fabriken beskrevs vid sekelskiftet som den största i sitt slag i hela Europa.

Kopparverket efter den stora branden 1903. Foto Johan E. Thorin.

Skrivbord med rulljalusi. Ur 1898 års kontorsmöbelkatalog från Åtvidabergs snickerifabrik. Facettens Arkivdepå.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

Referenser

- Adelswärd T, *Beskrifning öfver Åtvidaberg med närmaste omgifningar*. 1911.
- Attman A, *Svenskt järn och stål. 1800 – 1914*. 1986.
- Clemensson P & Andersson K, *Emigrationsforskna! Steg för steg*. 1996.
- Magnusson L, *Sveriges ekonomiska historia*. 1996.
- Stenman Ö, *Åtvidabergs bergslag*. Stencil. Tryckår saknas.
- Sågvall-Ullenhag K, *AB Åtvidabergs Förenade Industrier med föregångare*. 1970.
- Tegengren F R, *Sveriges ädlare malmer och bergverk*. SGU. Ser Ca, nr 17. 1924.
- Åtvidabergs historia*. Red S Hellström. 1983.